ਅਧਿਆਇ ੬

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੜੱਪਾ, ਸਿੰਧੂ ਜਾਂ ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ [ਇਸ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ] ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਿਤ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਹੜੱਪਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ 'ਸ਼ੋਸ਼ਣ' ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਆਪਸੀ 'ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ' ਦਾ ਸੀ।

—ਬੀ.ਬੀ. ਲਾਲ

ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ

੧. ਸਭਿਅਤਾ ਕੀ ਹੈ?

੨. ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਕੀ ਸੀ?

੩. ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕੀ ਸਨ?

0681CH06

ਚਿੱਤਰ ੬.੧. ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਦੇ 'ਕੈਸਲ' ਖੇਤਰ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਗੇਟ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ।

© NCERT not to be republished

ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ: ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਧਾਤਾਂ ਕੱਢਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਜਾਂ ਜੋੜਨ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਸਭਿਅਤਾ ਕੀ ਹੈ?

ਅਧਿਆਇ ੪ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸਦੇ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ, ਕੁਝ ਤਕਨਾਲੋਜੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਰਮਾਣ, **ਧਾਤੂ ਵਿਗਿਆਨ**, ਆਵਾਜਾਈ) ਵਿਕਸਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ 'ਸਭਿਅਤਾ' ਵੱਲ ਵੱਧਦੇ ਦੇਖਿਆ।

ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਭਿਅਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਉੱਨਤ ਪੜਾਅ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਟੀਕ ਹੋਣ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਇੱਕ 'ਸਭਿਅਤਾ' ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ:

- **ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ** - ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਲਈ।
- **ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ** - ਸ਼ਹਿਰੀ-ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਡਰੇਨੇਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਕਈ ਦੀਆਂ **ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ** - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੱਚੇ ਮਾਲ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਧਾਤ) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਔਜ਼ਾਰ) ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ
- ਅੰਦਰੂਨੀ (ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ) ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ (ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ) ਦੋਵੇਂ **ਵਪਾਰ** - ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ
- **ਲਿਖਤ** ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ - ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ
- ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ **ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰ**, ਕਲਾ, ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ, ਸਾਹਿਤ, ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
- ਇੱਕ ਉਤਪਾਦਕ **ਖੇਤੀਬਾੜੀ** - ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ - ਭਾਵ, ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ?

© NCERT not to be republished

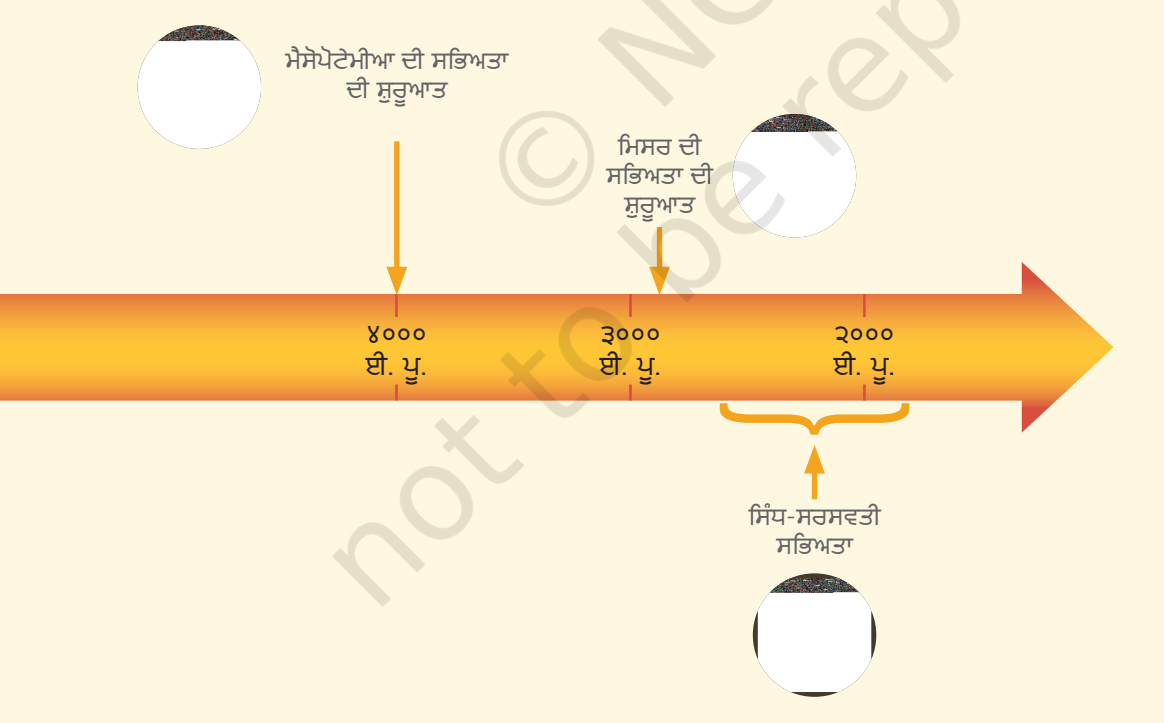
ਆਓ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਈ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ?

ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਆਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਰ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ?

ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹੋਈ। ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ (ਆਧੁਨਿਕ ਇਰਾਕ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ) ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਲਗਭਗ ੬,੦੦੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਸਭਿਅਤਾ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਆਈ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖੋਗੇ। ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯੋਗਦਾਨ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਫਿਲਹਾਲ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਵੇਖਾਂਗੇ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ ੬.੨. ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸਮਾਂ-ਸੀਮਾ ੨੬੦੦ ਤੋਂ ੧੯੦੦ ਈ.

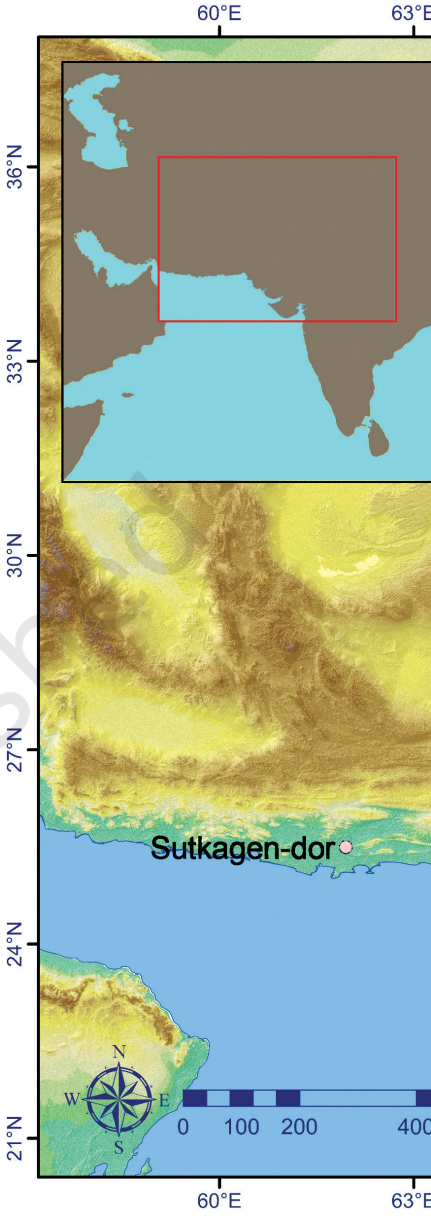
© NCERT not to be republished

ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ

ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ: ਇੱਕ ਨਦੀ ਜੋ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਨਦੀ (ਜਾਂ ਝੀਲ) ਵਿਚ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਯਮੁਨਾ ਗੰਗਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ (ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ) ਅਤੇ ਸਿੰਧ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ **ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ** ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਇਆ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ, ਕੁਝ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਦੀ, ਸਰਸਵਤੀ, ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਤਲ੍ਹੀ ਤੋਂ ਹਰਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੀ ਸੀ (ਦੇਖੋ ਚਿੱਤਰ ੬.੩)। ਇਸ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਲਗਭਗ ੩੫੦੦ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ, ਪਿੰਡ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਵੱਧਦੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਹ ਕਸਬੇ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ੨੬੦੦ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ - 'ਸਿੰਧੂ', 'ਹੜੱਪਾ', 'ਸਿੰਧੂ (indus)-ਸਰਸਵਤੀ' ਜਾਂ 'ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ' ਸਭਿਅਤਾ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ 'ਹੜੱਪਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।

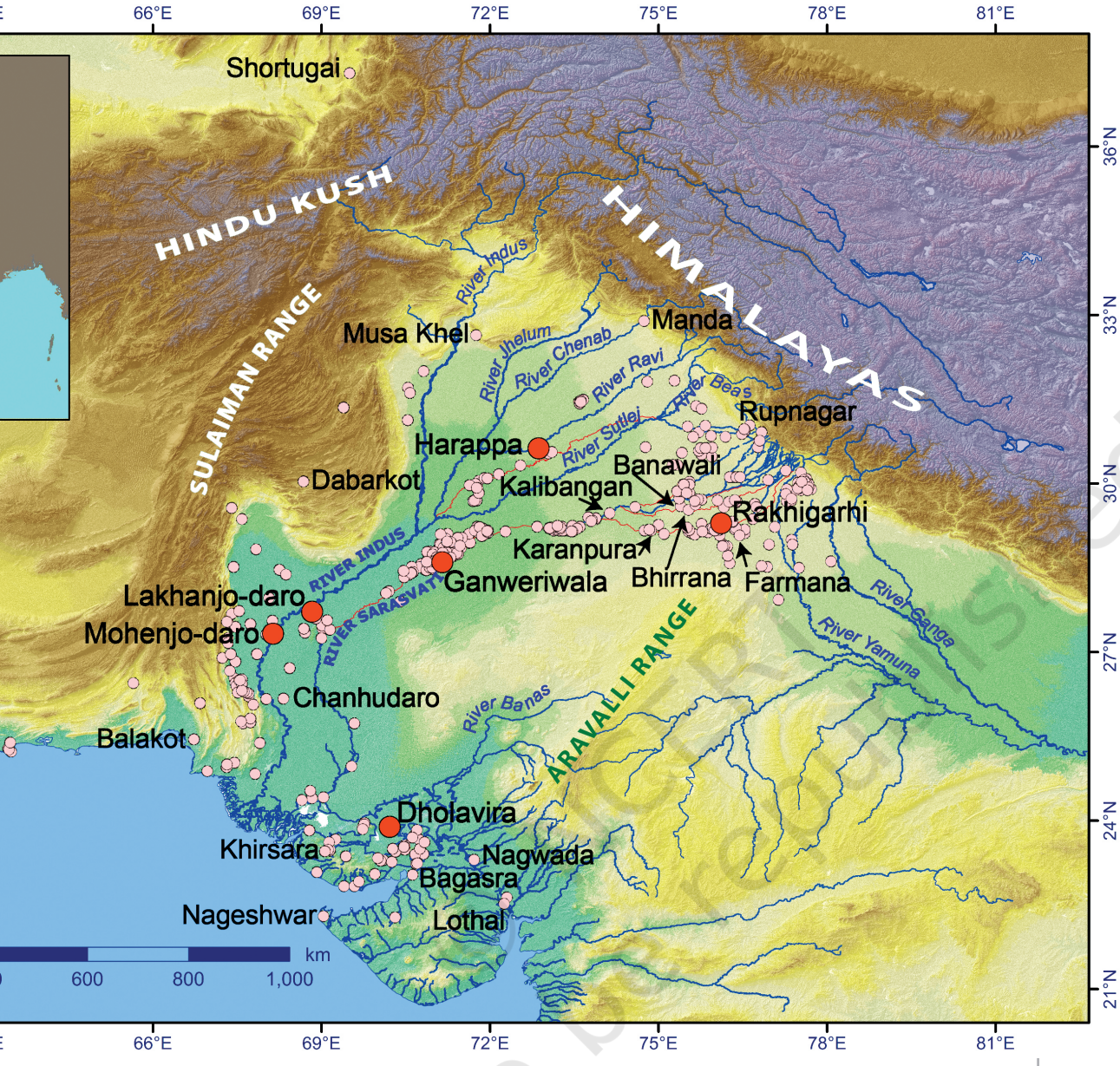

ਖੁੰਡੇ ਨਾ

ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ 'ਹੜੱਪਾ' ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰ (ਅੱਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ) ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ੧੯੨੦-੨੧ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

© NCERT not to be republished

ਚਿੱਤਰ ੬.੩. ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਬਸਤੀਆਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ। ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀਮਾਵਾਂ (ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ) ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਓ।

ਆਓ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ

ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਾਨਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ (ਚਿੱਤਰ ੬.੩)। ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਜੋਂ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?

© NCERT not to be republished

ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰ	ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ / ਖੇਤਰ
ਧੋਲਾਵੀਰਾ	ਪੰਜਾਬ
ਹੜੱਪਾ	ਗੁਜਰਾਤ
ਕਾਲੀਬੰਗਨ	ਸਿੰਧ
ਮੋਹਨਜੋ-ਦੜੋ	ਹਰਿਆਣਾ
ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ	ਰਾਜਸਥਾਨ

ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ

ਨਕਸ਼ਾ (ਪੰਨਾ ੮੯ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ੬.੩) ਸਿੰਧੂ (ਜਾਂ ਸਿੰਧੂ) ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਧੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ। ਪਰ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 'ਘੱਗਰ' ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ 'ਹਾਕਰਾ' (ਇਸ ਲਈ 'ਘੱਗਰ-ਹਾਕਰਾ ਨਦੀ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ)। ਇਹ ਨਦੀ ਹੁਣ ਮੌਸਮੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਗਦੀ ਹੈ।

ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਇ ੭ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ, ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਅਤੇ 'ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ' ਵਗਣ ਵਾਲੀ ਨਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਦੇ ਸੁੱਕਣ ਅਤੇ ਆਖਰਕਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ (ਟਾਊਨ-ਪਲਾਨਿੰਗ)

ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ੧੯੨੪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਸਥਿਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 'ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧੋਲਾਵੀਰਾ (ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ), ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ (ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ), ਗਣਵੇਰੀਵਾਲਾ ([ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਚੋਲਿਸਤਾਨ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ),

© NCERT not to be republished

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ

ਤੁਸੀਂ 'ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਨਾਲ (ਪੰਨਾ ੮੯ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ੬.੩) ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਘਾਟੀ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭਿਅਤਾ ਸਿੰਧੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਛੋਟੇ ਸਥਾਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਲੋਥਲ) ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹਨ! ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਬੇਸਿਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ - ਰਾਖੀਗੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਗਣਵੇਰੀਵਾਲਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ - ਬਲਕਿ ਕਈ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰ (ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਫਰਮਾਨਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਬੰਗਨ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਸਬੇ (ਭੀਰਾਨਾ ਅਤੇ ਬਨਾਵਾਲੀ, ਦੋਵੇਂ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ); ਦਰਅਸਲ, ਨਕਸ਼ਾ (ਪੰਨਾ ੮੯ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ੬.੩) ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਈਟਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਘਣਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੱਡੇ ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸਹੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਸਨ (ਪੰਨਾ ੮੨ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ੬.੪ ਅਤੇ ੬.੫), ਜੋ ਅਕਸਰ ਮੁੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਹਿਰ **ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ** ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਸੇ ਸਨ - 'ਉੱਪਰਲਾ ਕਸਬਾ', ਜਿੱਥੇ ਸਥਾਨਕ **ਕੁਲੀਨ** ਸ਼ਾਇਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ 'ਹੇਠਲਾ ਕਸਬਾ', ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਕੁਝ ਵੱਡੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ - ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਗੋਦਾਮ ਜਿੱਥੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਮਾਲ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਘਰ ਸਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਲਈ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਮਹਾਨ ਬਾਥ' (ਪੰਨਾ ੮੩ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ੬.੬) ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਪਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਪ ਲਗਭਗ ੧੨ x ੭ ਮੀਟਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਟਰਪਰੂਫਿੰਗ ਸਮੱਗਰੀ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਬਿਟੂਮਨ, ਤਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ) ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਟੈਂਕ ਛੋਟੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨਾਲ

ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ: ਕਿਸੇ ਬਸਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੰਧ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ।

ਕੁਲੀਨ: ਇੱਥੇ, ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ, ਅਧਿਕਾਰੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ: ਇੱਥੇ, ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ, ਅਧਿਕਾਰੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

© NCERT not to be republished

(ਸਿਖਰ) ਚਿੱਤਰ ੬.੪. ਹੇਠਲੇ ਕਸਬੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਬੰਗਨ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਸੜਕ।

(ਸੱਜੇ) ਚਿੱਤਰ ੬.੫. ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਖੇਤਰ, ਲੰਬੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੱਧ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ (ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਖਰੇ ਜ਼ੋਨ ਸਨ, ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦੋ ਨਹੀਂ)। ਨਾਲ ਹੀ, ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ

© NCERT not to be republished

ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੂਹ ਸੀ; ਟੈਂਕੀ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਲੀ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਨ ਲਈ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ ੬.੬. ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦਾ ਮਹਾਨ ਬਾਥ

ਅਜਿਹੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੀ ਸੀ? ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਸੰਭਾਵਿਤ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ - ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜਨਤਕ ਇਸ਼ਨਾਨ; ਸਿਰਫ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ; ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਟੈਂਕ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਹੁਣ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬਾਥਰੂਮ ਸਨ।

ਆਓ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ

ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਹੈ - ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਪਾਠ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਯਾਤਰੀ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ।

© NCERT not to be republished

ਜਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

ਹੜੱਪਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਇਹ ਨਾਲੀਆਂ (ਡਰੇਨਾਂ) ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ (ਚਿੱਤਰ ੬.੭), ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ ੬.੭. ਲੋਥਲ (ਗੁਜਰਾਤ) ਵਿਖੇ ਡਰੇਨੇਜ ਸਿਸਟਮ

ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ 'ਚ ਲੋਕ ਇੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸੈਂਕੜੇ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਛੱਪੜਾਂ, ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧੋਲਾਵੀਰਾ (ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕੱਛ ਦੇ ਰਣ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੁੰਡ (ਸਰੋਵਰ) ਦੀ ਲੰਬਾਈ ੧੩ ਮੀਟਰ ਮਾਪੀ ਗਈ!

ਸਰੋਵਰ (ਜਲ-ਕੁੰਡ): ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਨਕਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਸਟੋਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਓ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ

ਜਮਾਤ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਜੋਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਪਣ ਵਾਲੀ ਟੇਪ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਲਾਸਰੂਮ, ਸਕੂਲ ਦੇ ਗਲਿਆਰੇ ਜਾਂ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਨੂੰ ਮਾਪੋ। ਇਹਨਾਂ ਲੰਬਾਈਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜਲ-ਕੁੰਡ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਨਾਲ ਕਰੋ।

ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਵਿਖੇ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਛੇ ਵੱਡੇ ਜਲ-ਕੁੰਡ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਚੱਟਾਨ ਵਿੱਚ ਕੱਟੇ ਗਏ ਸਨ (ਚਿੱਤਰ ੬.੮)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵੰਡ ਲਈ ਭੂਮੀਗਤ ਨਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚਿੱਤਰ ੬.੮. ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਵਿਖੇ ਚੱਟਾਨ ਵਿੱਚ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਰੋਵਰ, ਜਿਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ੩੩ ਮੀਟਰ ਹੈ।

© NCERT not to be republished

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ

ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨੈਟਵਰਕ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ? (ਸੰਕੇਤ: ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅੱਜ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।) ਕਿਉਂਕਿ ਜਲ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ? ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ?

ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਕਰੋ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ!

ਹੜੱਪਾ ਲੋਕ ਕੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ?

ਹੜੱਪਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇਹ ਇਕ ਤਰਕਸੰਗਤ ਚੋਣ ਹੈ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਸਾਨ ਪਹੁੰਚ ਲਈ, ਬਲਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਲੋਕ **ਦਾਲਾਂ** ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੌਂ, ਕਣਕ, ਕੁਝ ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚਾਵਲ ਵਰਗੇ ਅਨਾਜ ਉਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਯੂਰੇਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਣਦੇ ਸਨ।ਹਲ (ਚਿੱਤਰ ੬.੯) ਸਮੇਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਾਲਾਂ: ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੀਨਜ਼, ਮਟਰ ਅਤੇ ਦਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ ੬.੯. ਹਲ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮਾਡਲ
(ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਬਨਾਵਾਲੀ ਤੋਂ)

© NCERT not to be republished

ਇਸ ਉਗਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਛੋਟੇ ਪੇਂਡੂ ਸਥਾਨਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਹੁਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਪਜ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਹੜੱਪਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਾਸ ਦੀ ਖਪਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਤੂ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜੀਆਂ। ਇਹ ਖੁਦਾਈ ਦੌਰਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ ਨੇ ਕੁਝ ਜਵਾਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਦੋਵੇਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ (ਡੇਅਰੀ ਉਤਪਾਦ) ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ - ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਲਦੀ, ਅਦਰਕ ਅਤੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸੀ!

ਆਓ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ

ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੜੱਪਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਜਾਂ ਕਿਹੜੇ ਪਕਵਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰੋਗੇ?

ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵਪਾਰ

ਹੜੱਪਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ (ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਦੂਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ) ਦੇ ਅੰਦਰ, ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਰਗਰਮ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਹਿਣੇ, ਲੱਕੜ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ (ਪੰਨਾ ੯੮ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ੬.੧੧), ਸ਼ਾਇਦ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਕਪਾਹ, ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਗਹਿਣੇ ਕਾਰਨੇਲੀਅਨ ਦੇ ਮੋਤੀ ਸਨ (ਪੰਨਾ ੯੮ 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ ੬.੧੦), ਇੱਕ ਲਾਲ ਅਰਧ-ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡ੍ਰਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕਨੀਕਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਾਰ ਲੰਘ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੰਖ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈੱਲ ਚੂੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੈੱਲ ਇੱਕ ਸਖਤ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ।

ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੜੱਪਾ ਕੀ ਆਯਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਇੰਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਤਾਂਬਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਾਤ ਘਰ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

© NCERT not to be republished

ਖੁੰਝੋ ਨਾ

ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ, ਇੱਕ ਨਰਮ ਧਾਤ ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਤਾਂਬੇ ਵਿੱਚ ਟਿਨ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਧਾਤ ਕਾਂਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਤਾਂਬੇ ਨਾਲੋਂ ਸਖਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਲੋਕ ਕਾਂਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਔਜ਼ਾਰ, ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਪੈਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੇਖਾਂਗੇ, ਕੁੱਝ ਮੂਰਤੀਆਂ।

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੧. ਓਮਾਨ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਹੜੱਪਾ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਕੰਘੀ (ਲਗਭਗ ੭ ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਲੰਬੀ) ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ, ਇੱਕ ਨਰਮ ਧਾਤ ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਤਾਂਬੇ ਵਿੱਚ ਟਿਨ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਧਾਤ ਕਾਂਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਤਾਂਬੇ ਨਾਲੋਂ ਸਖਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਲੋਕ ਕਾਂਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਔਜ਼ਾਰ, ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਪੈਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੇਖਾਂਗੇ, ਕੁੱਝ ਮੂਰਤੀਆਂ।

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੦. ਸੂਸਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਈਰਾਨ) ਵਿਖੇ ਕਾਰਨੇਲੀਅਨ ਮਣਕਾਂ ਦੇ ਹੜੱਪਾ ਮਣਕਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਰਗਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੂਰ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ - ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਤੀਬਰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਤੱਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੜੱਪਾ ਬਸਤੀਆਂ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਲੋਥਲ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਸਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ੨੧੭ ਮੀਟਰ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ੩੬ ਮੀਟਰ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੇਸਿਨ ਹੈ - ਲੰਬਾਈ ਦੋ ਫੁੱਟਬਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ! ਇਹ ਬੇਸਿਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਾਕਯਾਰਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ, ਇੱਕ ਢਾਂਚਾ ਜੋ ਮਾਲ ਦੀ ਹੋਰ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਪਾਰ ਲਈ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵੀ!

© NCERT not to be republished

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੨. ਲੋਥਲ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਡਾਕਯਾਰਡ

ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸੀਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਖੁਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੀਲਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਟੀਟਾਈਟ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਨਰਮ ਪੱਥਰ ਜੋ ਗਰਮ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਖਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਮਾਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ, ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਅਜੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਪੁਰਾਤਨ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੩-੧, ੬.੧੩-੨, ੬.੧੩-੩. (ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ) ਹੜੱਪਾ ਸੀਲ ਇੱਕ ਯੂਨੀਕੋਰਨ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਇੱਕ ਬਲਦ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਹੜੱਪਾ ਸੀਲ ਇੱਕ ਸੀਂਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ

ਆਓ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ

ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਹੜੱਪਾ ਮੋਹਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ? ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਚੱਲਣ ਦਿਓ!

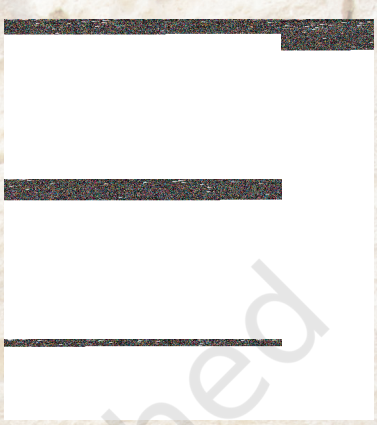
© NCERT not to be republished

ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ।

ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੪-੧ (ਉੱਪਰ), ੬.੧੪-੨ (ਸੱਜੇ)। ਕਾਂਸੀ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ; ਇੱਕ ਟੇਰਾਕੋਟਾ ਭਾਂਡਾ (ਦੋਵੇਂ ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਤੋਂ)

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੪-੩ (ਉੱਪਰ), ੬.੧੪-੪ (ਸੱਜੇ)। ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਦੇ ਭਾਰ; ਇੱਕ ਕਾਂਸੀ ਦੀ ਛੀਨੀ (ਦੋਵੇਂ ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਤੋਂ)

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੪-੫, ੬.੧੪-੬. ਇੱਕ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗੇਮਬੋਰਡ ਉਕੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ ੨੫ ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ (ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਤੋਂ): ਇੱਕ ਟੇਰਾਕੋਟਾ ਸੀਟੀ, ਜਿਸਦੀ ਲੰਬਾਈ ਲਗਭਗ ੪ ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ (ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕਰਨਪੁਰਾ ਤੋਂ) ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਬਾਲਗਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਖਿਡੌਣੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ!

© NCERT not to be republished

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਸਤੂਆਂ

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੫-੧, ੬.੧੫-੨,
੬.੧੫-੩. ਇੱਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਸਰ 'ਪੁਜਾਰੀ ਰਾਜਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਕੌਣ ਸੀ); ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਜੋ ਸਵਾਸਤਿਕ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਤਿੰਨ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਚਿੱਤਰ ੬.੧੫-੪, ੬.੧੫-੫, ੬.੧੫-੬. 'ਡਾਂਸਿੰਗ ਗਰਲ', ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਕਾਂਸੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ (ਇਹ ੧੦.੮ ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਉੱਚੀ ਹੈ); 'ਨਮਸਤੇ' ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਇੱਕ ਟੇਰਾਕੋਟਾ ਮੂਰਤੀ; ਇੱਕ ਭਾਂਡੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਜੋ ਪਿਆਸੇ ਕਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਂਡੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ (ਲੋਥਲ ਤੋਂ) ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦਾ ਇੱਕ ਚਤੁਰ ਤਰੀਕਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ।

© NCERT not to be republished

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ

- ਪੰਨਾ ੧੦੦ ਅਤੇ ੧੦੧ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ - ਜਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ -ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪਤਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਹੜੱਪਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ?

ਆਓ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ

- ਲੋਥਲ ਦੇ ਭਾਂਡੇ 'ਤੇ ਮਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੋ । ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ੪,੦੦੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?
- 'ਡਾਂਸਿੰਗ ਗਰਲ' ਮੂਰਤੀ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਮੂਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਢੱਕਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖੋ, ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਹਿਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੀ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਅੰਤ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ?

੧੯੦੦ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ, ਇਹ ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਟੁੱਟਣ ਲੱਗੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਸਨੀਕ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ - ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੁਣ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੜੱਪਾ ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਛੋਟੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਏ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ

ਹੜੱਪਾ ਲੋਕ ਪੇਂਡੂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲੋਂ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਆਸਾਨ ਪਹੁੰਚ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ? ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਜਾ ਹਮਲੇ ਨੇ

© NCERT not to be republished

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਹੜੱਪਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਫੌਜ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਸਨ; ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਭਿਅਤਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਕਾਰਕਾਂ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇੱਕ ਜਲਵਾਯੂ ਤਬਦੀਲੀ ਜਿਸ ਨੇ ੨੨੦੦ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਰਸ਼ ਘੱਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਪੜਾਅ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੇਸਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਕ ਗਈ; ਅਚਾਨਕ, ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਜਾਂ ਬਨਾਵਾਲੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਬਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੜਚੋਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਵਧੀਏ ...

- ਸਿੰਧੂ, ਹੜੱਪਾ ਜਾਂ ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ, ਹੜੱਪਾ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਕੁਸ਼ਲ ਜਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਏ।
- ਇੱਕ ਉਤਪਾਦਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਲਿਆਉਂਦੀ ਸੀ।
- ਸਭਿਅਤਾ ਆਖਰਕਾਰ ਪਤਨ ਹੋ ਗਈ, ਸ਼ਾਇਦ ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ; ਲੋਕ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

© NCERT not to be republished

ਸਵਾਲ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

੧. ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਈ ਨਾਮ ਕਿਉਂ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

੨. ਸਿੰਧੂ-ਸਰਸਵਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ (੧੫੦ ਤੋਂ ੨੦੦ ਸ਼ਬਦ) ਲਿਖੋ।

੩. ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੜੱਪਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਕਾਲੀਬੰਗਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਕਲਪ ਕੀ ਹਨ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹਰੇਕ ਵਿਕਲਪ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਮੋਟਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?

੪. ਆਓ ਕਲਪਨਾ ਕਰੀਏ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੜੱਪਾ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਔਸਤ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਹੜੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਚੰਭੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ?

੫. ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਹਿਣਿਆਂ / ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ / ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ੨੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੬. ਧੋਲਾਵੀਰਾ ਵਿਖੇ ਜਲ ਭੰਡਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ?

੭. ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਵਿੱਚ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਲਗਭਗ ੭੦੦ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

੮. ਇਹ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ? ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ।

© NCERT not to be republished